

ks. Wiesław Przygoda

Formacja dzieci i młodzieży do apostołatu społecznego

Apostolat społeczny to podstawowa forma apostołstwa świeckich, polegająca na zgodności życia z wiarą, w uczciwym wykonywaniu obowiązków domowych, społecznych i zawodowych, dzięki czemu inni ludzie pociągani są do umiłowania prawdy i dobra, a ostatecznie do Chrystusa i Kościoła. Społeczna natura człowieka oraz chrześcijańskie powołanie do świętości wymagają zaangażowania apostołskiego w różne dziedziny życia społecznego¹. Istotą apostołatu społecznego katolików jest przepajanie wszystkich dziedzin spraw doczesnych duchem i wartościami chrześcijańskimi z właściwą sobie kompetencją i na własną odpowiedzialność, kierując się światłem Ewangelii i miłością chrześcijańską (por. KK 36; DA 7). Nauczanie Kościoła współczesnego wskazuje katolikom następujące dziedziny odnowy porządku doczesnego: rodzinę, kulturę i mass media, życie społeczno-gospodarcze i ekologię, politykę i troskę o budowanie pokoju w świecie (por. DA 13-14; EN 70; ChL 40-44).

1. Środowisko rodzinne jest pierwszym miejscem apostołatu społecznego katolików świeckich. Sakrament małżeństwa, którego katolicy świeccy są szafarzami, wynosi rzeczywistość małżeństwa i rodziny do rangi Kościoła

domowego (KK 11) albo domowego sanktuarium Kościoła (DA 11). Pożyteczność społeczności ludzkiej i chrześcijańskiej wiąże się ściśle z sytuacją małżeństw i rodzin. Tymczasem znaczna część współczesnych małżeństw i rodzin przeżywa kryzys podstawowych wartości (por. KDK 47; FC 6). Dlatego katolicy świeccy powinni podejmować działalność mającą na celu zapewnienie rodzinie godnych warunków do realizacji jej podstawowych funkcji. Apostolat w środowisku rodzinnym może być realizowany przez katechezę rodzinną, liturgię domową i solidarność rodzinną. Wśród różnych dzieł apostołatu w środowisku rodzinnym należy wymienić: adoptowanie opuszczonych dzieci, gościnne przyjmowanie przybyszów, wspieranie młodzieży radą i pomocą materialną, pomaganie narzeczonemu w lepszym przygotowaniu się do małżeństwa, pomoc w prowadzeniu szkół i katechizacji, podtrzymywanie małżeństw i rodzin przeżywających kryzys, troskę o ludzi chorych, starych i samotnych (DA 11).

2. Kultura jest rozległym zakresem apostołatu społecznego świeckich (KDK 53-62). Religijność chrześcijańska wiąże się z kulturą danej epoki i narodu, współtworząc historię. Kultura współczesna odznacza się jednak

¹ Zob. W. Przygoda, *Apostolat społeczny*, w: *Leksykon teologii pastoralnej*, red. R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fiałkowski, Lublin 2006, s. 55-58.

oderwaniem od wartości chrześcijańskich i ogólnoludzkich, nie będąc przez to zdolna do odpowiedzi na pytania człowieka o sens życia, prawdę i dobro. Dlatego Kościół zachęca wiernych świeckich, aby z odwagą i twórczą inteligencją byli obecni w szkołach, uniwersytetach, ośrodkach badań naukowych i technicznych oraz w środowiskach twórczości artystycznej i humanistycznej (ChL 44). Celem apostolatu społecznego jest nie tylko oczyszczanie kultury z tego, co się sprzeciwia godności człowieka i nie służy jego dobru, lecz także podnoszenie poziomu kultury przez wprowadzenie w nią wartości chrześcijańskich. Zadaniem katolików świeckich jest przepajanie kultury wszystkich narodów Ewangelią (EN 20).

Ważną dziedziną współczesnej kultury są środki społecznego komunikowania (mass media). Dzisiaj media są ważnym czynnikiem kształtującym mentalność i obyczaje poszczególnych ludzi i społeczeństw. Dlatego Kościół wzywa odbiorców kultury za pośrednictwem mass mediów do wyrobienia w sobie zmysłu krytycznego, zdecydowanego przeciwstawiania się wszelkim formom monopolizacji i manipulacji oraz umiłowania prawdy i dobra. Szczególną odpowiedzialność za apostolat medialny ponoszą katolicy świeccy pracujący w mediach. Są oni wezwani do obrony podstawowych wartości ogólnoludzkich i chrześcijańskich oraz do głoszenia Ewangelii przez media (ChL 44).

Kościół dostrzega istotną rolę mediów w ewangelizacji z kilku powodów: współczesne media pokonują bariery czasu i przestrzeni, posługują się atrakcyjnym, łatwym w odbiorze audiowizualnym lub wizualnym językiem, docierają wprost do ludzkich

domów, wykazują dużą skuteczność oddziaływania i mogą docierać do tych, którzy rzeczywiście słowa Bożego potrzebują². Walory mediów masowych można również wykorzystać w katechizacji, kaznodziejstwie, w pracy duszpasterskiej w parafii, w propagandzie i reklamie niekomercyjnych działań Kościoła, zwłaszcza wszelkiego rodzaju akcji charytatywnych, apeli, inicjatyw itp.

Współczesne media masowe rodzą wiele nowych problemów etycznych, które domagają się odpowiedzi ze strony Kościoła. Rozwój ponadnarodowej telewizji satelitarnej i technik cyfrowych, koncentracja kapitału medialnego potęguje zjawisko globalizacji i rodzi niebezpieczeństwo dominacji kulturowej krajów bogatych nad biednymi. Nowy komercjalizm, będący wynikiem zmian technologicznych i ekonomicznych, narastającej konkurencji, zwłaszcza rynku amerykańskiego oznacza stosowanie na szeroką skalę zasad liberalizmu na rynku mediów, oddanie środków przekazu regule popytu i podaży. W praktyce przejawia się to bezwzględna walką o czytelnika, słuchacza i widza, również przy pomocy kontrowersyjnych metod, m.in. w telewizji poprzez wzrost przekazów propagujących odrzucenie wszelkich zasad moralnych w życiu, kult siły, młodości, urody, sukcesu, pieniądza; poprzez eskalację przemocy i pornografii. Zintegrowanie interaktywnej telewizji, globalnej sieci komputerowej i teleusług tworzy nowe możliwości korzystania z zasobów koncernów multimedialnych, ale może prowadzić do nowych form uzależnienia od mediów, ale także fali demoralizacji wśród dzieci i młodzieży poprzez niekontrolowane korzystanie z kanałów oferujących taną rozrywkę, przemoc i pornografię³.

² A. Baczyński, *Mass media*, w: *Leksykon teologii pastoralnej*, red. R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fiałkowski, Lublin 2006, s. 467.

³ Tamże, s. 467-468.

3. Życie społeczno-gospodarcze

jest kolejną dziedziną apostołatu społecznego katolików (por. KDK 63-72). Chrześcijańscy pracodawcy, pracownicy, politycy i ekonomiści są wezwani do przestrzegania zasad katolickiej nauki społecznej. Najważniejszą zasadą jest człowiek, będący zawsze celem, nigdy zaś środkiem do celu. Drugą zasadą jest powszechne przeznaczenie dóbr świata. Wobec dramatu współczesnej biedy i niesprawiedliwości katolicy świeccy mają dawać świadectwo międzyludzkiej solidarności i preferencyjnej miłości ubogich poprzez styl życia, sposób korzystania z dóbr ziemskich, obywatelskie uczestnictwo w sprawiedliwych decyzjach ekonomicznych i politycznych oraz własne zaangażowanie w programy międzynarodowe (SRS 47). Katolik powinien w działalności społecznej i gospodarczej stawiać wartości etyczne przed ekonomicznymi.

Bezpośrednim i powszechnym narzędziem rozwoju gospodarczego – a zarazem prawem i powinnością każdego człowieka – jest praca, którą katolicy świeccy powinni podejmować i wykonywać z zawodową kompetencją, uczciwością, traktując ją jako drogę osobistego uświęcenia (ChL 43). Zachodzące przemiany we współczesnym świecie wymagają zaangażowania świeckich w rozwiązywanie problemów bezrobocia, złej organizacji i podziału pracy oraz niesprawiedliwości w międzynarodowych systemach handlu, finansów i wymiany technologicznej. Wnosząc ducha chrześcijańskiego do nowoczesnych przedsiębiorstw i biur, katolicy świeccy mogą przyczyniać się do umacniania podmiotowego charakteru pracy ludzkiej.

W związku z rozwojem społeczno-gospodarczym pozostaje kwestia ekologiczna. Troska o świat natury powierzony człowiekowi przez Boga jawi się dzisiaj jako nabierające coraz większego znaczenia zadanie katolików świeckich. Stwórca nie przekazał bowiem człowiekowi władzy absolutnej nad naturą. Jest ona ograniczona nie tylko prawami biologicznymi, lecz także podlega normom moralnym (SRS 34). Współcześnie niestety częściej mamy do czynienia z wrogą człowiekowi ideologią ekologiczną niż prawdziwą troską o zrównoważony rozwój środowiska naturalnego, w którym człowiek zgodnie z wolą Bożą jest pierwszym i najważniejszym bytem. Jest to powodem nie tyle do nadzwyczajnych przywilejów, co raczej do większej odpowiedzialności za zachowanie biosfery w dobrym stanie dla następnych pokoleń ludzi⁴.

4. Dziedzina polityki jest miejscem apostołatu społecznego, w którym chrześcijanie świeccy spełniają priorytetową rolę (KDK 73-76). Wśród katolików polskich upowszechnia się opinia, że działalność polityczna jest czymś złym lub przynajmniej moralnie podejrzanym. Tymczasem Sobór Watykański II zachęca katolików do aktywności politycznej, gdyż w ten sposób mogą oni przyczynić się do wspólnego dobra, a przez to torować drogę Ewangelii (DA 14). Działalność polityczna wymaga talentu i przygotowania, ponieważ jest sztuką trudną, chociaż szlachetną (KDK 75). Prawdą jest, iż polityka w świecie współczesnym została zraniona egoizmem, korupcją i kultem władzy. Sytuacja ta jest dramatycznym wołaniem

⁴ Zob. M. Fiałkowski, *Obecność Kościoła w życiu gospodarczym*, „Roczniki Teologiczne” 53 (2006) z. 6, s. 5-15.

o odnowę życia politycznego. Kościół powyższy apel adresuje do wiernych świeckich, ufając, że mogą oni odnowić sferę polityki, wprowadzając do niej ducha chrześcijańskiego. Wymaga to dążenia do dobra wspólnego, obrony i promocji sprawiedliwości, kierowania się duchem służby (ChL 42).

Wspólnota polityczna i władza publiczna należą do porządku określonego przez Boga, ale o formie ustroju i wyborze władz decydują obywatele (KDK 74). Dlatego mają oni prawo i obowiązek brać udział w wyborach, a przez nie w wytypowaniu bądź odwołaniu władzy publicznej. We współczesnych społeczeństwach decydującą rolę w działalności politycznej odgrywają partie polityczne i związki zawodowe, które wysuwają kandydatów do parlamentów i różnych organów władzy wykonawczej. Apostolat w zakresie władzy ustawodawczej i wykonawczej może przynieść wielkie dobro społeczeństwu i Kościołowi. Dlatego katolicy świeccy nie powinni wzbierać się przed wchodzeniem w partie polityczne oraz przed sprawowaniem władzy.

Zadaniem Kościoła nie jest formułowanie konkretnych rozwiązań w kwestiach doczesnych, gdyż Bóg pozostawił je wolnemu i odpowiedzialnemu osądowi każdego człowieka (KDK 76). Prawem i obowiązkiem Urzędu Nauczycielskiego Kościoła jest natomiast wyrażanie moralnych ocen na temat doczesnych rzeczywistości, co pomaga katolikom świeckim prawidłowo ukształtować sumienie i podejmować zadania apostołskie w świecie. Aktualnie Kościół ostrzega katolików przed rozszerzającym się w świecie etycznym pluralizmem, który sankcjonuje

rozkład rozumu i zasad naturalnego prawa moralnego. Jest on szkodliwy dla demokratycznego życia, wymagającego trwałych fundamentów w postaci zasad etycznych, które ze swej natury i pełnionej w życiu społecznym roli nie mogą być przedmiotem negocjacji⁵. Źródłem zaangażowania katolików w życiu politycznym jest chrześcijańska nauka moralna i społeczna. Dlatego katolikom nie wolno popierać w głosowaniu programu politycznego lub pojedynczej ustawy, których treści nie odpowiadałyby prawdom wiary i moralności chrześcijańskiej. Apostolat społeczny katolików polega m.in. na odrzuceniu kompromisu w dziedzinie ustaw dotyczących aborcji, eutanazji, społecznej ochrony nieletnich oraz współczesnych form niewolnictwa, zwłaszcza narkomanii i prostytucji⁶.

Narzędziem polityki uprawianej w duchu chrześcijańskim jest solidarność (SRS 38). Domaga się ona czynnego i odpowiedzialnego udziału w życiu politycznym wszystkich obywateli, partii politycznych oraz związków zawodowych. Solidarność domaga się przezwyciężania egoizmu i partykularnych interesów, przekraczania granicy państw i bloków ekonomiczno-wojskowych. Jednym z celów apostołatu społecznego katolików jest popieranie solidarności między narodami i dążenie do pocucia powszechnego braterstwa (DA 14). Owocem zaś solidarnej polityki jest pokój, będący upragnionym dobrem ludów i narodów (ChL 42).

Ważną dziedziną apostołatu społecznego katolików jest troska o zachowanie pokoju i umacnianie światowej wspólnoty narodów (KDK 77-89). Współczesny pacyfizm i zabarwiona

⁵ Kongregacja Nauki Wiary, *Nota doktrynalna o niektórych aspektach działalności i postępowania katolików w życiu politycznym*, 24 XI 2002, nr 3.

⁶ Tamże, nr 4; zob. M. Fiałkowski, *Życie społeczno-polityczne miejscem zaangażowania katolików świeckich*, „Roczniki Teologiczne” 55 (2008) z. 6, s. 95-106.

ideologią wizja pokoju zmierza do zeświecczenia jego wartości. Katolikom nie wolno zapominać, że pokój jest „dziełem sprawiedliwości i owocem miłości” (KKK 2304). Dlatego troska o utrwalanie pokoju w duchu chrześcijańskim zakłada radykalne odrzucenie przemocy, wojny i terroryzmu. Uczniowie Chrystusa powinni być ludźmi wprowadzającymi pokój (Mt 5,9) najpierw przez nawrócenie serca, a następnie przez działalność na rzecz prawdy, wolności, sprawiedliwości i miłości, które stanowią podstawę pokoju (ChL 42).

Świeckość według katolickiej nauki społecznej polega na autonomii sfery obywatelskiej i politycznej w stosunku do sfery religijnej i kościelnej, ale nie w stosunku do sfery moralnej (KDK 76). Dlatego Kościół wzywa katolików świeckich do spójności życia religijnego i społecznego. Zwornikiem tej spójności jest prawda o godności człowieka i prawidłowo ukształtowane sumienie. Chrześcijanin powinien każdą sytuację życiową i każdą formę zaangażowania społecznego wykorzystać do ćwiczenia się w wierze, nadziei i miłości (por. DA 4; ChL 59). Katolicy świeccy są posłani do świata, aby przekształcić go w Chrystusie w nowe stworzenie (DA 6). Powinni zatem pamiętać, że tylko wewnętrzne zjednoczenie z Chrystusem gwarantuje powodzenie ich misji w świecie. Trudne zadanie odnowy świata domaga się zatem formacji prospołecznej laikatu a ta powinna rozpocząć się już w okresie wczesnego dzieciństwa i przemienić się z biegiem czasu w formację stałą dorosłych wiernych.

5. Katecheza miejscem formacji apostolskiej. Według Z. Chlewińskiego, formacja to „wywieranie trwałych wpływów przez jedną osobę, grupę,

instytucję na osobowość innego człowieka w celu ukształtowania w nim, zgodnie z odpowiednim modelem, psychologicznych struktur poznawczo-oceniających z internalizacją systemu przekonań i systemu wartości oraz wytworzenia wypływających z nich umiejętności działań w określonym kierunku”⁷. Istotną w formacji jest obustronna relacja: podmiotu oddziałującego i osoby poddanej oddziaływaniu, chociaż wzajemność tej relacji nie jest proporcjonalna. W każdym razie osoba formowana jest podmiotem aktywnym, gdyż sama ocenia potrzeby swojego rozwoju i jego indywidualny charakter. Formacja jest więc procesem stymulującym samorozwój człowieka, ułatwia autorealizację i dostarcza obiektywnych wzorców samooceny⁸.

Według nauczania Soboru Watykańskiego II formacja apostolska dokonuje się w ramach wychowania chrześcijańskiego i trwa przez całe życie (zob. DA 30). Celem formacji apostolskiej katolików świeckich jest odkrywanie ich posłannictwa w Kościele i świecie oraz przygotowanie do jego realizacji. Powyższy cel może być osiągnięty poprzez integralną formację świeckich, obejmującą kształtowanie wartości ludzkich, rozwijanie inkarnacyjnej duchowości oraz przygotowanie doktrynalne do apostolstwa, zwłaszcza przez poznawanie katolickiej nauki społecznej (ChL 60). Formacja apostolska powinna doprowadzić katolików świeckich do ukształtowania w nich dojrzałej osobowości, wiary opartej na więziach z osobami Trójcy Świętej oraz poczucia odpowiedzialności za zbawienie swoje i innych ludzi.

Istotne w formacji apostolskiej jest wychowanie świeckich do jedności życia we wspólnocie Kościoła i społeczeństwie (ChL 59). Sobór Watykański II

⁷ Z. Chlewiński, *Formacja*, EK t. 5, kol. 389.

⁸ Tamże.

piętnuje rozłam między wiarą wyznawaną a życiem codziennym (KDK 43). Katolikom świeckim należy przypominać, że świeckie obszary ich życia, pracy zawodowej, działalności politycznej, rozrywki, kultury są okazją przewidzianą przez Bożą Opatrzność do ćwiczenia się w wierze, nadziei i miłości (DA 4). Dlatego formacja nie może być ograniczona do zdobycia gruntownej wiedzy o świecie współczesnym, lecz powinna zmierzać do wyrobienia w katolikach umiejętności braterskiego współżycia i współpracy, a także nawiązywania dialogu (DA 29).

Błogosławiony Jan Paweł II podkreślał, że pierwszym podmiotem formacji katolików świeckich jest sam Bóg (ChL 61). Katolicy świeccy są formowani także przez wspólnotę Kościoła, a najważniejszymi środowiskami tej formacji świeckich jest rodzina chrześcijańska, parafia, małe wspólnoty kościelne, zrzeszenia chrześcijańskie, a także szkoły wszelkiego typu oraz uniwersytety. Ponieważ Sobór Watykański II usilnie zachęca, by wierni Kościoła już się od dzieciństwa byli formowani do apostolatu społecznego i charytatywnego (por. DA 31), katecheza szkolna i parafialna musi podjąć to zadanie w ramach szeroko pojętej funkcji pedagogicznej. W przygotowaniu do apostolatu społecznego dzieci i młodzieży nie chodzi o przygotowanie i poprowadzenie kilku jednostek katechetycznych na temat wypracowanych w katolickiej nauce społecznej zasad życia społecznego, chociaż i to jest ważne zwłaszcza na poziomie szkoły ponadgimnazjalnej. W formacji apostolskiej chodzi o to, aby przekonać uczniów, że całe życie chrześcijańskie

ma wymiar społeczny, a ten zgodnie z wolą Chrystusa powinien być ukształtowany na fundamencie wartości ewangelicznych.

Katechetyczna formacja do apostolatu społecznego ma obejmować wszystkie sfery osobowości uczniów. Wydaje się, że stosunkowo najłatwiej dotrzeć do sfery emocjonalnej dzieci i młodzieży, rozbudzając ich uczucia prospołeczne. Nie jest też zbyt skoplikowane przekonanie młodzieży do prostych zasad życia społecznego wypracowanych na gruncie katolickiej nauki społecznej. Chyba najtrudniejsze jest oddziaływanie na sferę behawioralną uczniów. W tym zakresie wielką pomocą są szkolne organizacje i parafialne zespoły apostolskie. Wielkim osiągnięciem Kościoła w Polsce, podziwianym przez specjalistów z innych krajów Europy, jest projekt Szkolnych Kół Caritas⁹, którego jednym z ważnych celów, obok realizacji zadań charytatywnych w środowisku szkolnym, jest właśnie formacja społeczna i apostolska. Ich członkowie poznają coraz głębiej Chrystusową naukę o miłości i miłosierdziu chrześcijańskim, wyrabiają w sobie wrażliwość na różne rodzaje ludzkiej biedy, kształtują dojrzałą i altruistyczną osobowość, przezwyciężają lęk przed człowiekiem chorym, niepełnosprawnym lub potrzebującym pomocy, stają się ludźmi odpowiedzialnymi za siebie i innych, za Kościół i Ojczyznę.

W formacji uczniów należy uwzględnić fakt, że dla chrześcijanina wolontariat jest narzędziem apostolatu społecznego (ChL 41). Bł. Jan Paweł II zwracał uwagę na to, że „działając w wolontariacie, chrześcijanin staje się świadkiem Boskiej miłości, głosi ją

⁹ Pierwsze Szkolne Koło Caritas powstało w Rzeszowie w 1995 roku. W 2011 roku było w Polsce już 2661 Szkolnych Kół Caritas, a liczba zaangażowanych w nich wolontariuszy wynosiła 54396. Zob. Z. Sobolewski, *Caritas: Chcemy być „solą ziemi”*, w: Komisja Duszpasterstwa KEP, *Program duszpasterski na rok 2012/2013 „Być solą ziemi”*, Poznań 2012, s. 334-339.

i poprzez gesty odważnie i profetycznie ją uwidacznia"¹⁰. Również młodzi wolontariusze potrafią świadczyć o Bogu poprzez swoje zaangażowanie, wystarczy wspomnieć akcję kółników misyjnych w okresie Bożego Narodzenia albo różnorodne przedsięwzięcia organizowane przez Szkolne Koła Caritas, zwłaszcza Wigilijne Dzieło Pomocy Dzieciom, Jałmużnę Wielkopostną, Tydzień Miłosierdzia, Świątowy Dzień Chorego, św. Mikołaja, Wigilię dla bezdomnych itp. Poszczególne Szkolne Koła Caritas organizują także własne przedsięwzięcia charytatywne. Są to festyny, koncerty, zbiórki pieniędzy na pomoc ubogim dzieciom w swoim środowisku. Zebrane fundusze przeznaczane są najczęściej na zakup przyborów szkolnych, wykupienie obiadów w szkolnej stołówce, sfinansowanie kolonii lub drogiej operacji dla swoich ubogich rówieśników. Papież Benedykt XVI podkreślał, że „kto szanuje priorytet bliźniego, żyje i działa wedle Ewangelii i ma udział także w misji Kościoła, który zawsze dostrzega całego człowieka i stara się sprawić, aby odczuł on miłość Boga”¹¹.

Natomiast papież Franciszek stwierdził niedawno, że „Kościół to nie biurokratyczna instytucja, ale historia miłości” i dodał: „My ludzie Kościoła tkwimy w historii miłości: każdy z nas jest ogniwem tego łańcucha miłości. I jeśli tego nie rozumiemy, nie rozumiemy również nic z tego, czym jest Kościół”¹².

Moderatorami Szkolnych Kół Caritas są katecheci i nauczyciele, dlatego bł. Jan Paweł II podkreślał, że ze względu na dużą siłę oddziaływania społecznego nauczycieli i wychowawców szczególnego znaczenia nabiera ich formacja apostołska (ChL 63). Tylko dobrze uformowani katecheci, nauczyciele i wychowawcy są w stanie formować do apostołatu społecznego swoich uczniów. W tym kontekście warto przypomnieć nie tylko o obowiązku formacji stałej katechetów i wychowawców, ale także, na co zwrócił uwagę już Sobór Watykański II, o obowiązku samowychowania (DA 30) oraz o specjalnym przygotowaniu do szczególnych form apostołstwa, a zwłaszcza pracy na misjach, ewangelizacji niewierzących oraz pracy charytatywnej i socjalnej (DA 31).

Ks. prof. dr hab. Wiesław Przygoda – pracownik naukowy w Instytucie Teologii Pastoralnej i Katechetyki KUL, kierownik Katedry Teologii Charytatywnej KUL.

¹⁰ „Miłość jest najwspanialszą formą ewangelizacji, ponieważ, odpowiadając na potrzeby ciała, objawia ludziom miłość Boga, Opiekuna i Ojca, nieustannie troszczącego się o wszystkich. Nie chodzi tu o zaspokojenie wyłącznie materialnych potrzeb bliźniego, takich jak: zaspokojenie głodu, pragnienia, zapewnienie dachu nad głową, opieki medycznej, lecz o to, aby doprowadzić go do osobistego doświadczenia miłości Bożej”. Jan Paweł II, *Miłość najwspanialszą formą ewangelizacji. Przesłanie na zakończenie Międzynarodowego Roku Wolontariatu*, Watykan 5 XII 2001, w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/wolontariat_05122001.html [2011.06.01].

¹¹ Benedykt XVI, *Dobro i społeczeństwo nie mogą przetrwać bez wolontariatu*, Wiedeń 9 IX 2007, „L'Espresso Romano” (wyd. polskie) 28(2007) nr 10-11, s. 32.

¹² Papież Franciszek, *Homilia podczas Mszy świętej w Domu św. Marty*, 24 IV 2013, w: <http://pl.radiovaticana.va/magazyn.asp> [2013.05.06].